

Κλήμης Ασλανίδης

Η οικοδομική ιστορία του ναού της Παναγίας στην Αγία Ρουμέλη Σφακίων

ABSTRACT

Prepared by the Laboratory for the Documentation and Conservation of Historic Buildings and Sites at the Technical University of Crete, new measured drawings of the Church of the Panagia building complex in Agia Roumeli allow for a detailed analysis of its construction history. There were four main construction periods. The foundation of the church's south wall belongs to a building from the Classical or Hellenistic period. A large part of a three-aisled, medium-sized Early Christian Basilica with semi-circular apse and narthex have survived in a ruined state. The basilica must have been built in the sixth century, was possibly reconstructed soon thereafter, and was abandoned in the mid seventh century. During the 15th century a single-nave chapel was constructed above the earlier sanctuary, making use of the original apse. In the 19th century, possibly during the uprising of 1866, the church and ruins of the basilica were transformed into a fortified enclosure.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Σφακιά, Αγία Ρουμέλη, Ναός Παναγίας, παλαιοχριστιανική περίοδος, βενετοκρατία, βασιλική

Ο μικρός ναός της Παναγίας στην Αγία Ρουμέλη και τα γύρω από αυτόν ερείπια συγκροτούν ένα εξαιρετικά γοητευτικό μνημείο, ενταγμένο στο βραχώδες υποβλητικό τοπίο των Σφακίων (εικ. 1). Αυτό που προσδίδει στο σύνολο ιδιαίτερο αρχαιολογικό ενδιαφέρον είναι ότι περιλαμβάνει αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από την αρχαιότητα μέχρι τους νεότερους χρόνους, η μελέτη των οποίων δίνει μια ολοκληρωμένη εικόνα των ιστορικών μεταβολών στην απόμερη αυτή γωνιά της Κρήτης.

Το 2020 εκπονήθηκε από το Εργαστήριο Τεκμηρίωσης και Αποκατάστασης της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πολυτεχνείου Κρήτης ερευνητικό πρόγραμμα για την ανάδειξη ενός συνόλου μνημείων του Δήμου Σφακίων, κατόπιν προγραμματικής σύμβασης με το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, την Περιφέρεια Κρήτης, τον φορέα διαχείρισης Εθνικού Δρυμού Σαμαριάς – Δυτικής Κρήτης και τον Δήμο Σφακίων. Μέρος του προγράμματος αυτού, στο οποίο είχα την τιμή να συμμετάσχω, ήταν και η λεπτομερής αποτύπωση του οικοδομικού

Εικ. 1. Το συγκρότημα από τα νότια.

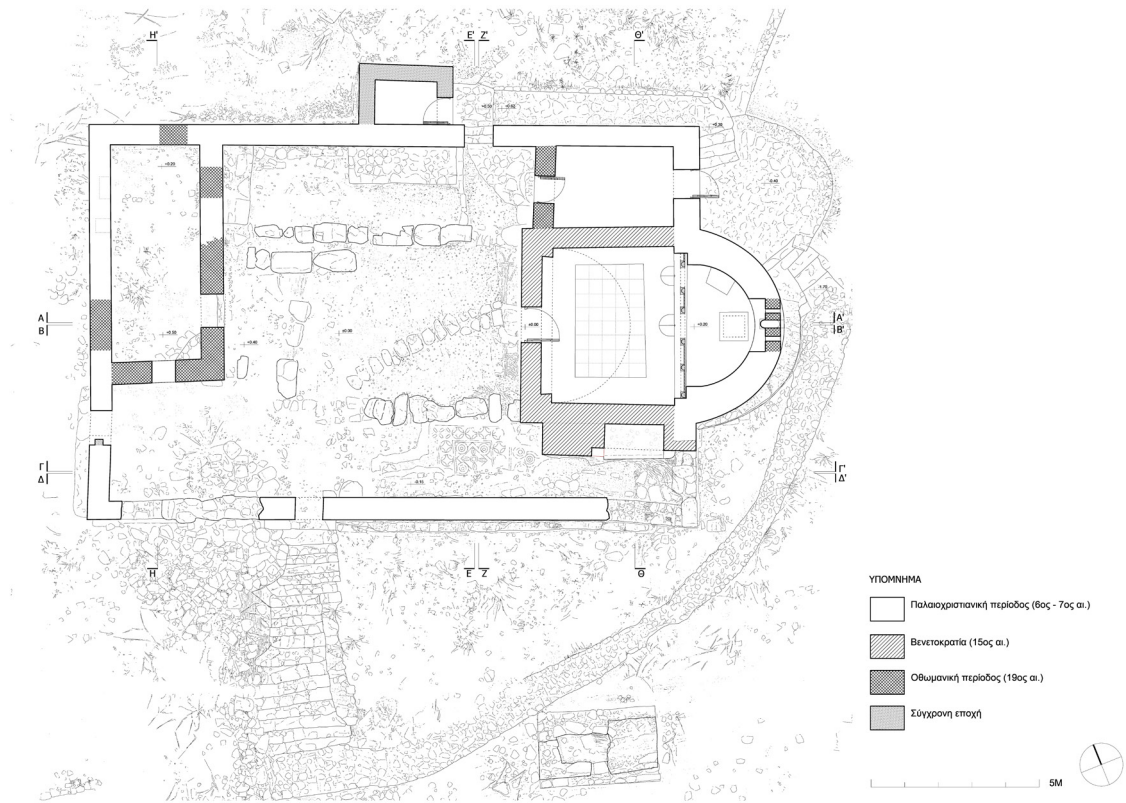
συγκροτήματος της Παναγίας.¹ Με τη βοήθεια των νέων λεπτομερών αρχιτεκτονικών σχεδίων μπορούμε να έχουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα της οικοδομικής ιστορίας του μνημείου, η οποία παρουσιάζεται ακολούθως.

Ο ναός περιλαμβάνεται στη μελέτη του G. Gerola για τις εκκλησίες της Κρήτης, όπου δημοσιεύτηκε και σχηματική αλλά αρκετά ακριβής κάτοψη καθώς και μια φωτογραφία του (Gerola 1905-32, τ. II, 181-182, εικ. 118, 119). Ο Gerola δίνει σύντομη περιγραφή του μνημείου και διατυπώνει μια –προφανώς λανθασμένη– υπόθεση για τον αρχικό τρόπο κάλυψής του, με θολοδομία στο ιερό και ακάλυπτο ή με πρόχειρη ξύλινη στέγη στον υπόλοιπο ναό. Η μελέτη των Curuni και Donati προσέθεσε μια κάπως πληρέστερη αποτύπωση της κάτοψης και δύο όψεων (Curuni – Donati 1987, 5). Αρκετά αναλυτική περιγραφή, με εύστοχες παρατηρήσεις, δημοσιεύτηκε το 2008 από τον Μ. Ανδριανάκη (Ανδριανάκης 2008, 82-83).

Το μνημειακό σύνολο της Παναγίας είναι κτισμένο στις παρυφές του σύγχρονου παραθαλάσσιου οικισμού της Αγίας Ρουμέλης και περιλαμβάνει κατάλοιπα από τέσσερεις κύριες οικοδομικές περιόδους:

Στην πρώτη περίοδο ανήκει το θεμέλιο του νότιου τοίχου της βασιλικής. Πρόκειται για το άκνηρο ενός δημοσίου οικοδομήματος της αρχαιότητας, το οποίο ίσως ορθώς έχει ταυτιστεί

¹ Για τον σκοπό αυτόν έγινε φωτογραμμετρική αποτύπωση των όψεων και του περιβάλλοντος χώρου του ναού από το εργαστήριο Φωτογραμμετρίας της Σχολής Αγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικών του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου, υπό τη διεύθυνση του καθηγητή Ανδρέα Γεωργόπουλου. Τα αρχιτεκτονικά σχέδια έγιναν από τις φοιτήτριες της Σχολής Αρχιτεκτόνων του Πολυτεχνείου Κρήτης Αφροδίτη Λαγουδάκη και Νεφέλη Τσίτσου. Οφείλω να ευχαριστήσω θερμά τον επιστημονικά υπεύθυνο του προγράμματος καθηγητή Νίκο Σκουτέλη, ο οποίος είχε τον γενικό συντονισμό των εργασιών, την προϊσταμένη της Εφορείας Χανίων κ. Ελένη Παπαδοπούλου, η οποία παρακολούθησε στενά την εξέλιξη του έργου, καθώς και τον Δήμαρχο Σφακίων, Μανούσο Χιωτάκη, όπως και τον πρόεδρο της τοπικής κοινότητας της Αγίας Ρουμέλης Γιάννη Τζατζιμάκη.

Εικ. 2. Κάτοψη.

με τον ναό του Ταρραίου Απόλλωνος, μολονότι αυτό δεν έχει επιβεβαιωθεί ανασκαφικώς (Weinberg 1960, 99-100). Η τοιχοποιία του ανδρήρου είναι κτισμένη με το ακανόνιστο τραπεζόσχημο σύστημα εν ξηρώ, με λίθους ποικίλων μεγεθών, από σκληρό τοπικό ασβεστόλιθο (εικ. 1). Οι επιφάνειες έδρασης και ώσεως είναι καλά επιπεδωμένες, ενώ οι επιφάνειες της όψης είναι αδρά λαξευμένες με βελόνι. Το σύστημα δομής μπορεί να χρονολογηθεί στην κλασική ή την ελληνιστική περίοδο. Αυτή είναι η εποχή ακμής της αρχαίας Τάρρας, της πόλης που ήταν κτισμένη στη θέση του σύγχρονου οικισμού της Αγίας Ρουμέλης, στις εκβολές του ποταμού που διατρέχει το φαράγγι της Σαμαριάς (Τζανακάκη 2008).

Στη δεύτερη περίοδο, στη θέση του αρχαίου οικοδομήματος κτίστηκε μια τρίκλιτη βασιλική με ευρεία κόγχη ιερού. Η βασιλική είχε κάτοψη σχήματος ορθογωνίου με περιμετρικές διαστάσεις 11,75 x 18,15 μ., στο οποίο εντάσσεται και επιμήκης νάρθηκας που καταλάμβανε τη δυτική πλευρά του ναού (εικ. 2). Η ημικυκλική κόγχη του ιερού καταλαμβάνει σχεδόν το σύνολο του πλάτους του μεσαίου κλίτους. Από τη βασιλική διατηρούνται: η κόγχη, το μεγαλύτερο μέρος των περιμετρικών τοίχων, σε ύψος που φτάνει τα 3,50 μ. από το δάπεδο του ναού, μέρος του τοίχου μεταξύ του ναού και του νάρθηκα και από τις τοξοστοιχίες μεταξύ των κλιτών μόνον ο βόρειος στυλοβάτης και η θεμελίωση του νότιου στυλοβάτη. Από τους κίονες, οι οποίοι θα πρέπει να ήταν τέσσερις σε κάθε πλευρά, δεν έχει διατηρηθεί τίποτα.

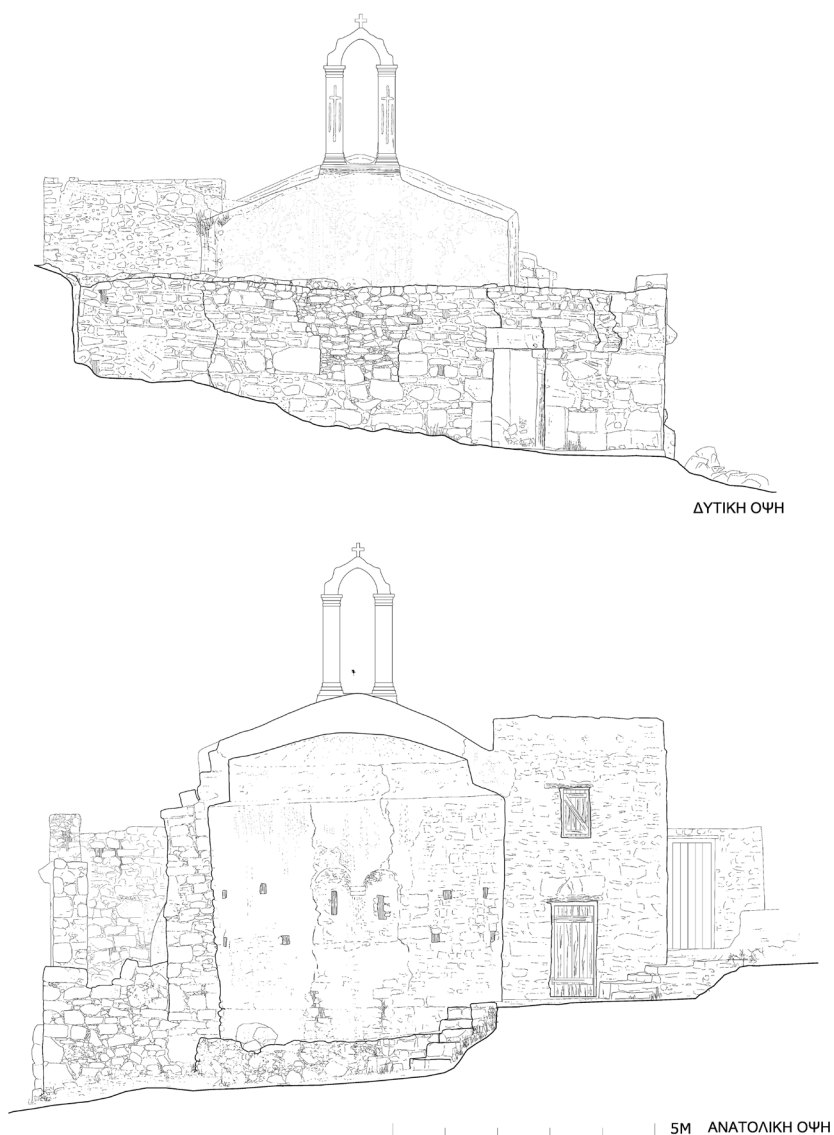
Για τη θεμελίωση της βασιλικής το αρχαίο άνδρηρο χρειάστηκε να επεκταθεί κατά 2,90 μ. περίπου προς τα ανατολικά (εικ. 1, 4). Η επέκταση έγινε με ξηρολιθοδομή από μεγάλου μεγέθους αργούς λίθους. Δεν διατηρείται σε όλο της το μήκος, καθώς η γωνία του συγκροτήματος

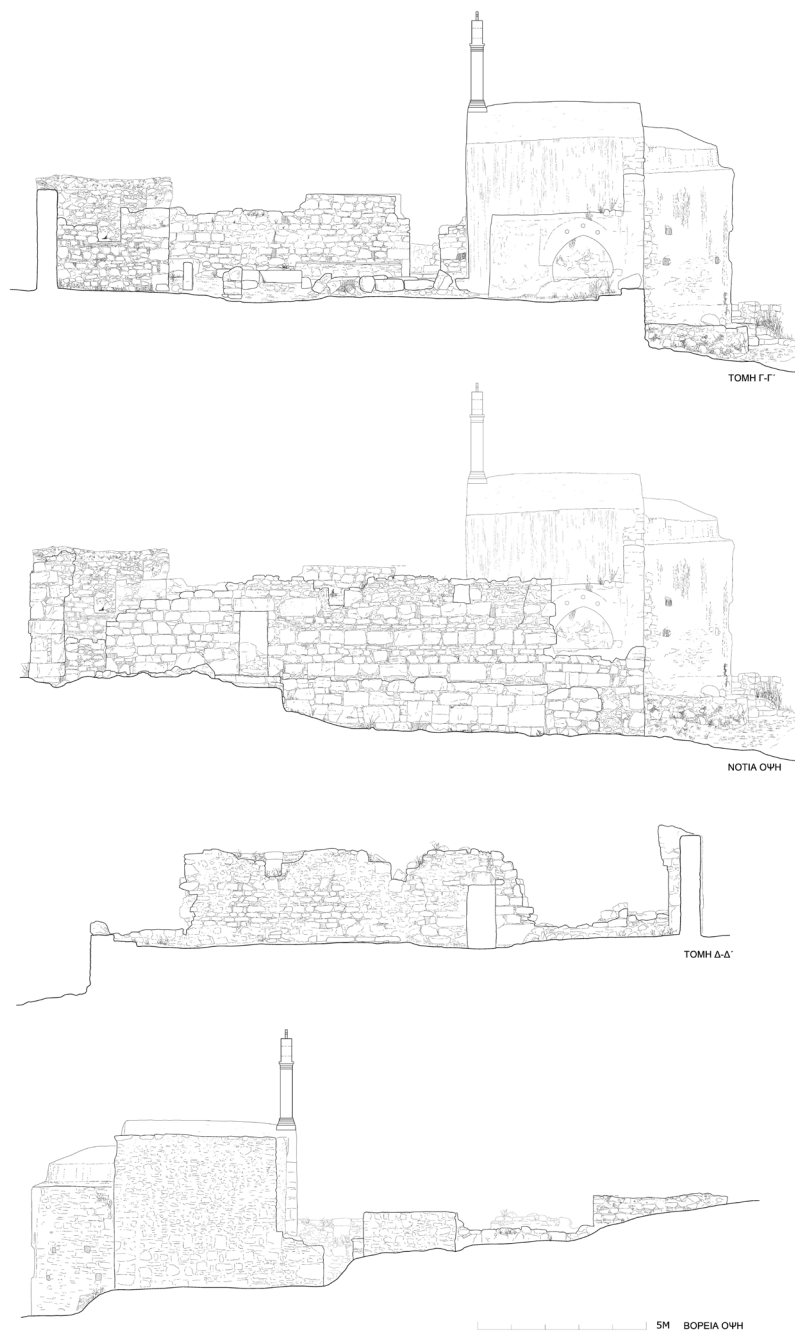
Εικ. 3. Το συγκρότημα από τα ανατολικά.

Εικ. 4. Η νοτιοανατολική γωνία του συγκροτήματος.

Εικ. 5. Δυτική και ανατολική όψη.

Εικ. 6. Βόρεια και νότια όψη, διαμήκεις τομές.
 Στη νότια όψη έχει γίνει αποκατάσταση του τμήματος που σώζεται στη φωτογραφία του Gerola.

ανακατασκευάστηκε κατά την ύστερη οικοδομική φάση. Αυτό προκύπτει από την παρατήρηση των οικοδομικών αρμών στην ανατολική όψη, αλλά και την ομοιότητα του κονιάματος δομής στην περιοχή αυτή με το κονίαμα που έχει χρησιμοποιηθεί κατά την τοίχιση ανοιγμάτων.

Κατά την ανέγερση του ναού, το αρχαίο άνηδρο συμπληρώθηκε επίσης στο άνω μέρος του και υπερυψώθηκε κατά μια σειρά λίθων (εικ. 1, 4, 6). Είναι σαφές, λοιπόν, ότι ο ναός κτίστηκε επί ερειπίων και όχι μετά από την κατεδάφιση ιστάμενου κτηρίου. Ο αρχαίος ναός, άλλωστε, εγκαταλείφθηκε μάλλον μετά τον γνωστό καταστροφικό σεισμό του 365 μ.Χ. (Τζανακάκη 2008, 79).

Εικ. 7. Λεπτομέρεια αρμολογήματος της βασιλικής.

Εικ. 8. Ο βόρειος τοίχος του νάρθηκα.

Οι τοίχοι της βασιλικής είναι κτισμένοι από αργολιθοδομή με ασβεστοκονίαμα, με αρκετά πυκνή παρουσία λαξευτών λίθων, οι οποίοι προέρχονται από το αρχαίο οικοδόμημα και χρησιμοποιούνται όχι μόνο σε γωνίες και ανοίγματα αλλά και σε άλλα σημεία. Στη νότια όψη του ναού οι λαξευτοί λίθοι διατάσσονται σε σειρές εναλλάξ με ισοπαχείς περίπου ζώνες από αργολιθοδομή, με σαφή μορφολογική πρόθεση (εικ. 1, 6). Όλες οι επιφάνειες των τοίχων ήταν αρμολογημένες με ασβεστοκονίαμα, το οποίο κάλυπτε μέρος της επιφάνειας των λίθων και ήταν χαραγμένο με την άκρη του μυστριού, με διπλές γραμμές που μιμούνταν αρμούς λαξευτής τοιχοποιίας (εικ. 7). Από το πάχος των τοίχων (66 εκ.) προκύπτει το συμπέρασμα ότι το κτήριο ήταν ξυλόστεγο. Άλλωστε δεν υπάρχει καμμία ένδειξη για θολοσκεπή κάλυψη. Ο τοίχος της κόγχης του ιερού έχει πάχος 90 εκ., προφανώς για να ανταποκριθεί στις ωθήσεις του μεγάλου τεταρτοσφαιρίου της. Η στέγη του διαμορφώνεται βαθμιδωτή, δηλαδή ως διπλοθόλιο.

Η κύρια είσοδος στον ναό φαίνεται ότι βρισκόταν στον νότιο τοίχο του νάρθηκα, όπου διατηρείται και το μεγαλύτερο σε πλάτος άνοιγμα. Το υπέρθυρό της έχει καταρρεύσει και η θύρα έχει τοιχιστεί. Στον νάρθηκα υπήρχαν δύο ακόμα εισοδοί, στη δυτική και τη βόρεια πλευρά. Η θύρα της δυτικής πλευράς βρίσκεται έκκεντρα σε αντιστοιχία με το νότιο κλίτος

του ναού. Διαθέτει ευθύγραμμο λίθινο υπέρθυρο. Η θύρα της βόρειας πλευράς του νάρθηκα διατηρείται αποσπασματικά (εικ. 8). Το άνω τμήμα της έχει καταρρεύσει και το άνοιγμα έχει τοιχιστεί.

Ο ναός διαθέτει δύο ακόμα στενές θύρες. Η θύρα της νότιας πλευράς είναι μάλλον νεότερη. Η βόρεια θύρα θα μπορούσε να είναι αρχική.

Από τις θύρες με τις οποίες ο νάρθηκας επικοινωνούσε με τον ναό διατηρείται μόνον αυτή που οδηγεί στο βόρειο κλίτος (εικ. 9). Έχει ευθύγραμμο λίθινο υπέρθυρο

Εικ. 9. Κατάλοιπα του νάρθηκα της βασιλικής με μεταγενέστερες προσθήκες.

Εικ. 10. Το παράθυρο του ιερού.

Εικ. 11. Τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου στο μεσαίο κλίτος.

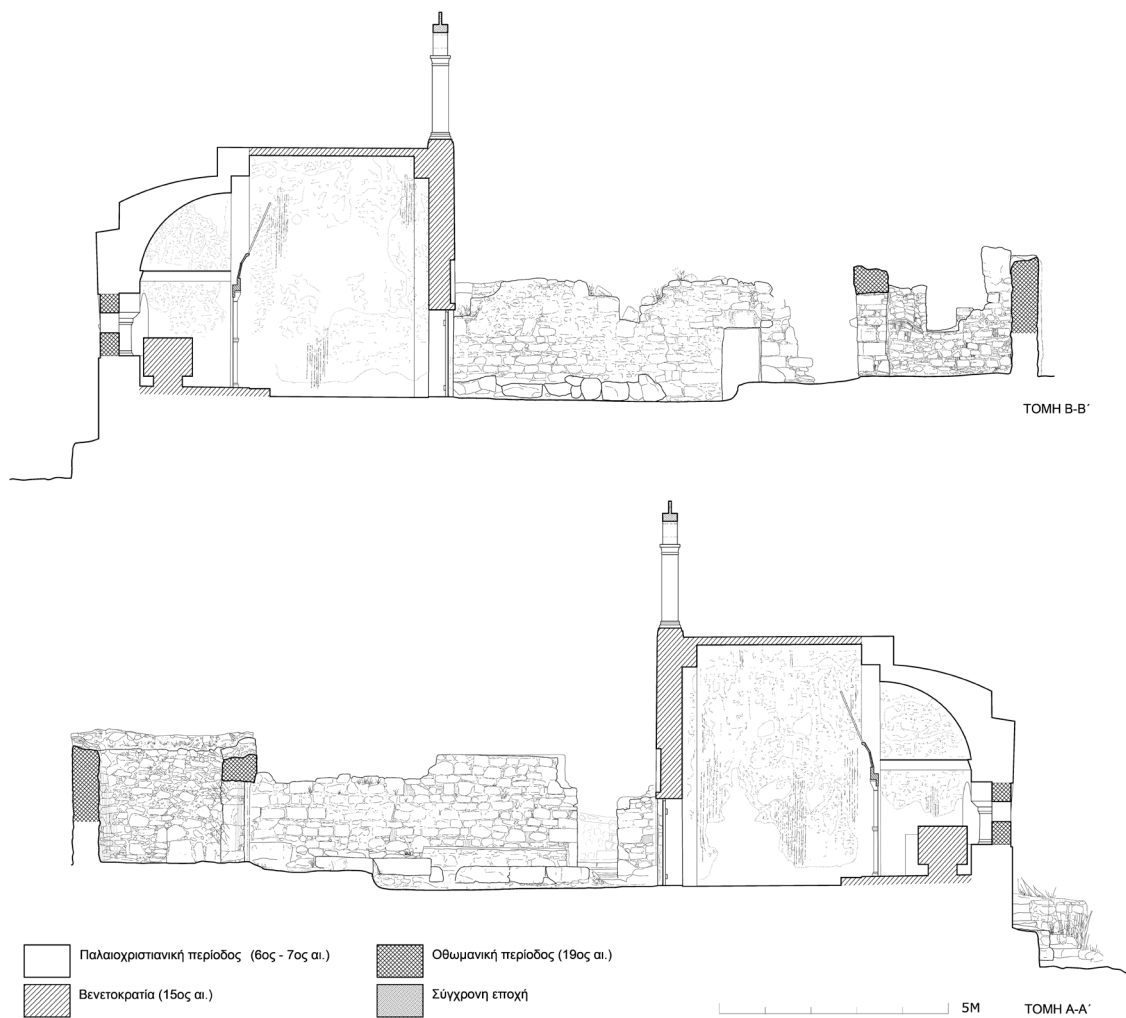
και έχει τοιχιστεί. Δεν υπάρχουν στοιχεία για την επικοινωνία του ναού με τον νάρθηκα στο μεσαίο κλίτος. Θα πρέπει να υποτεθεί ένα μεγάλων διαστάσεων άνοιγμα, ώστε να φωτίζεται το μεσαίο κλίτος από το μεγάλο άνοιγμα του δυτικού τοίχου του νάρθηκα. Μεγάλο δίλοβο παράθυρο διαμορφώνεται επίσης στην κόγχη του ιερού (εικ. 3). Τα ελαφρώς πεταλόμορφα τόξα του φέρονται από μαρμαρίνο αμφικιονίσκο με επίθημα (εικ. 10). Το παράθυρο έχει εν μέρει τοιχιστεί, αφήνοντας δύο σχισμές. Το παράθυρο που ανοιγόταν στο μέσον του δυτικού τοίχου του νάρθηκα είχε ακριβώς τις ίδιες διαστάσεις. Διατηρείται αποσπασματικά και είναι τοιχισμένο. Στον νότιο τοίχο του κυρίως ναού διατηρούνται ακέραια δύο μικρών διαστάσεων παράθυρα καθώς και η δυτική παρειά ενός τρίτου, τα οποία δεν πρέπει να ανήκουν στην αρχική κατασκευή. Ένα ορθογώνιο παράθυρο, σήμερα τοιχισμένο, επάνω από τη θύρα που ανοίγεται στον ανατολικό τοίχο θα μπορούσε να ανήκει στη βασιλική. Διακρίνεται καλύτερα στη φωτογραφία των Cuguni και Donati, καθώς ο τοίχος δεν είχε τότε αρμολογηθεί.

Εικ. 12. Τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου στο νότιο κλίτος.

παράθυρα καθώς και η δυτική παρειά ενός τρίτου, τα οποία δεν πρέπει να ανήκουν στην αρχική κατασκευή. Ένα ορθογώνιο παράθυρο, σήμερα τοιχισμένο, επάνω από τη θύρα που ανοίγεται στον ανατολικό τοίχο θα μπορούσε να ανήκει στη βασιλική. Διακρίνεται καλύτερα στη φωτογραφία των Cuguni και Donati, καθώς ο τοίχος δεν είχε τότε αρμολογηθεί.

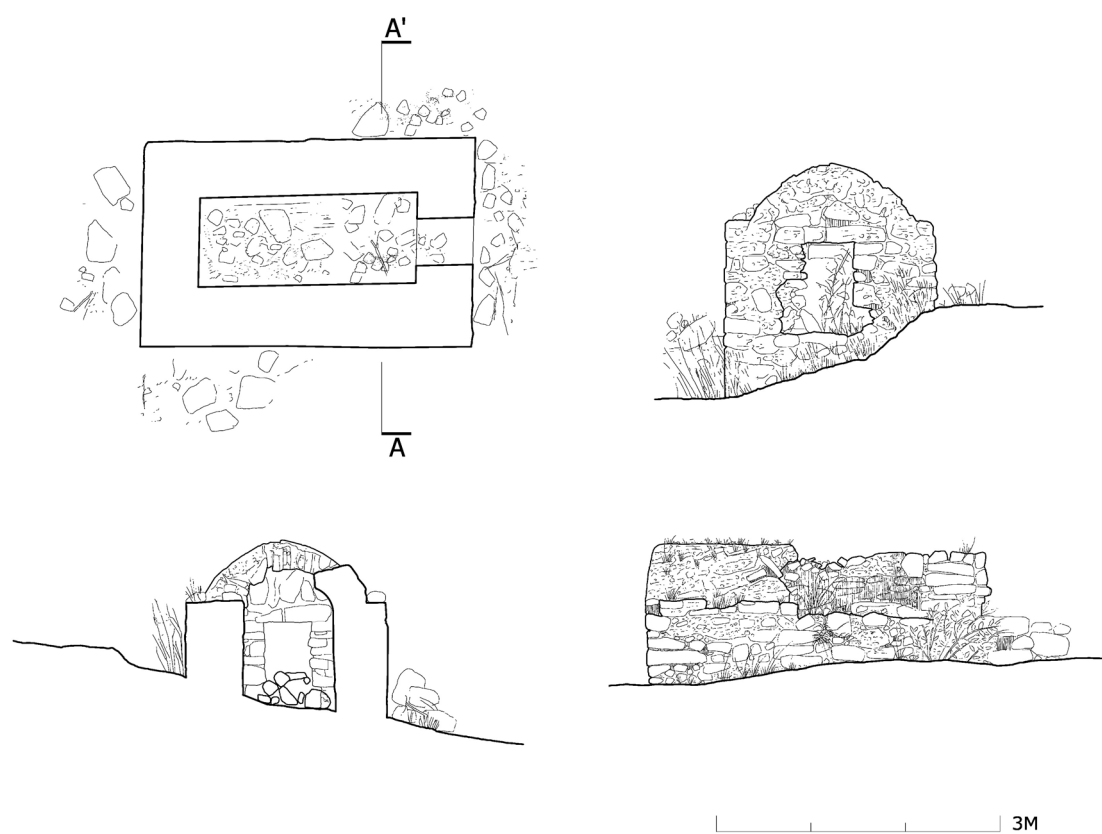
Διατηρούνται τμήματα ψηφιδωτού δαπέδου στο μεσαίο και το νότιο κλίτος (εικ. 11, 12). Το δάπεδο περιλαμβάνει γεωμετρικά θέματα, συνήθη στη θεματολογία των

Εικ. 13. Διαμήκεις τομές.

παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών (Πελεκανίδης – Ατζακά, τ. Ι, 25-26, εικ. 97β). Έχει χρονολογηθεί στον 6ο αιώνα και έχει αποδοθεί σε τοπικά εργαστήρια (Ανδριανάκης 2008, 83). Αποτελεί το βασικότερο τεκμήριο για τη χρονολόγηση του ναού. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι προκαλεί εντύπωση ότι το δάπεδο βρίσκεται αρκετά εκατοστά χαμηλότερα από λίθους της θεμελίωσης του νότιου τοίχου που εξέχουν προς το εσωτερικό του ναού. Δεν θα πρέπει, επομένως, να αποκλειστεί το ενδεχόμενο το δάπεδο να ανήκει σε προγενέστερο ναό. Η προεξοχή που παρατηρείται στο κάτω μέρος της κόγχης του ιερού, η οποία ακολουθεί ελαφρώς διαφορετική χάραξη (εικ. 2, 3, 13), θα μπορούσε επίσης να ανήκει σε προγενέστερη κόγχη, αλλά η παρουσία της δεν είναι από μόνη της ικανό στοιχείο για να αποδείξει κάτι τέτοιο.

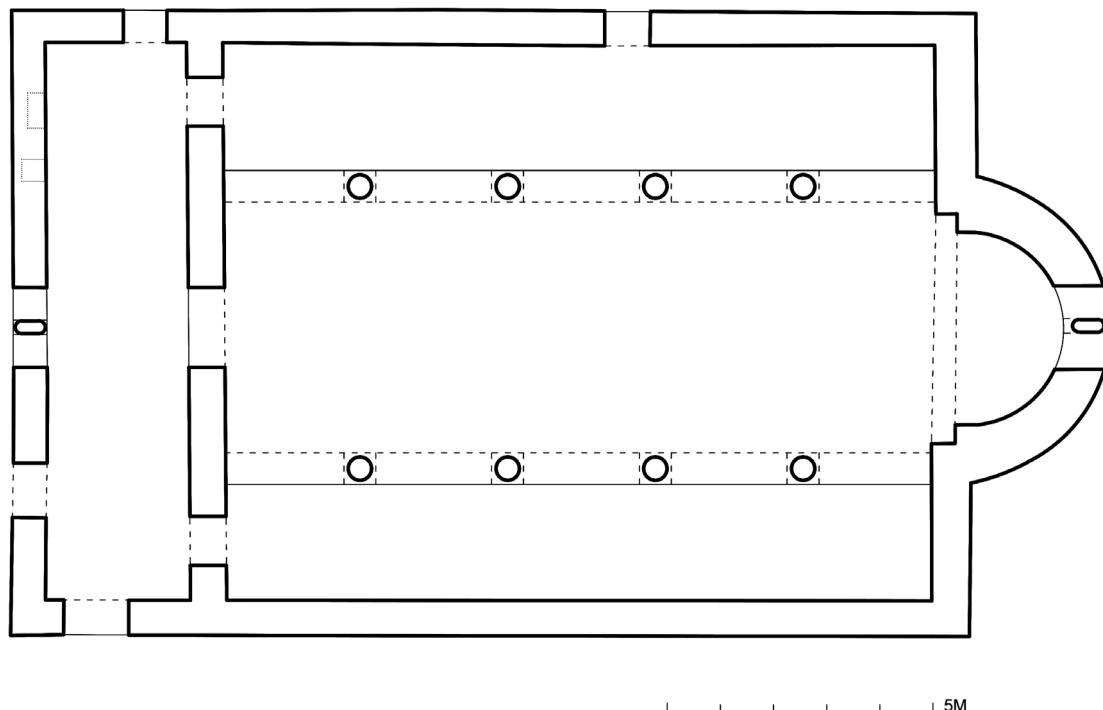
Στα νότια του ναού διατηρείται μικρό θολοσκεπές ταφικό μνημείο (εικ. 14, 15). Οι τοίχοι του είναι από αργολιθοδομή και παρουσιάζουν ομοιότητα ως προς τον τρόπο δομής με τους τοίχους του ναού. Ο τάφος καλύπτεται με ημικυλινδρικό θόλο, κατασκευασμένο με αργούς λίθους κοντά στις γενέσεις και πλίνθους κοντά στο κλειδί. Στην ανατολική πλευρά του διατηρείται μικρό ορθογώνιο άνοιγμα. Στη στέγη διατηρούνται, με κάποια επιφύλαξη, τα αποτυπώματα κεραμιδιών στο κονίαμα.

Εικ. 14. Κάτοψη, εγκάρσια τομή, ανατολική και βόρεια όψη του ταφικού μνημείου.

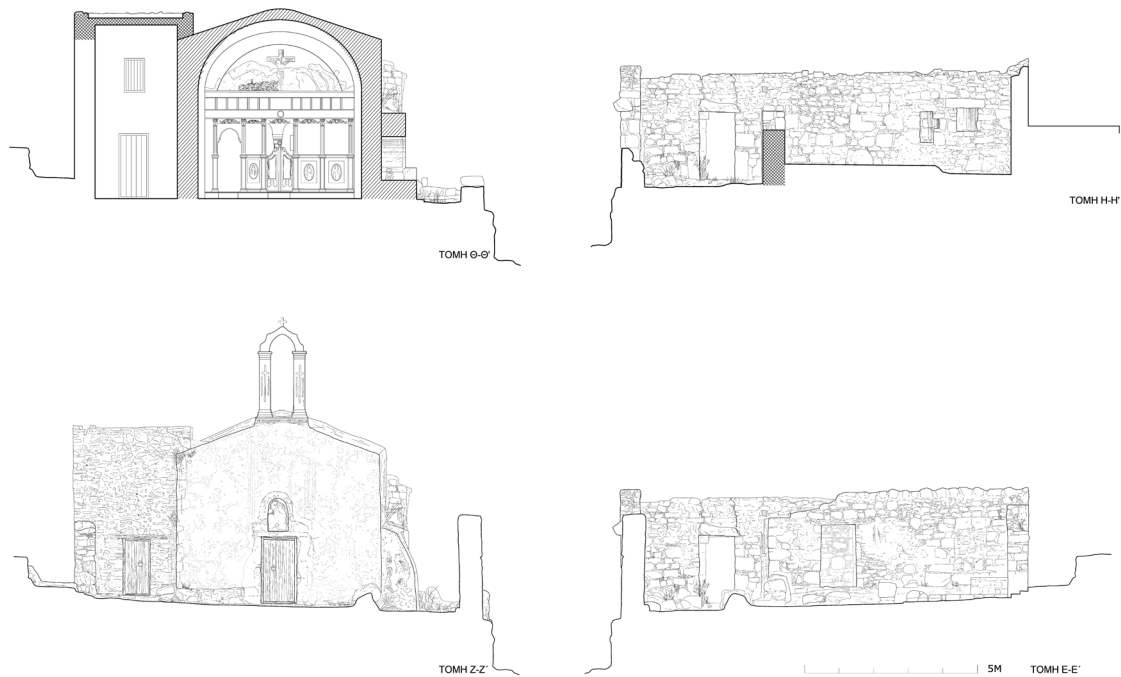
Εικ. 15. Το ταφικό μνημείο από τα ανατολικά.

Εικ. 16. Κάτοψη της βασιλικής σε αναπαράσταση.

Από τα τυπολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά δεν μπορεί να προκύψει ασφαλές συμπέρασμα για τη χρονολόγηση του ναού. Πρόκειται για μεσαίου μεγέθους κτήριο, κτισμένο με περιορισμένα μέσα και προθέσεις (εικ. 16), το οποίο παρουσιάζει ως προς τις διαστάσεις και την κάτοψη ομοιότητες με άλλες βασιλικές της Κρήτης, όπως του Αγίου Νικήτα στο Φραγκοκάστελλο (Λασιθιωτάκης 1971, 118-19· Curuni – Donati 1987, 2) και της Αγίας Παρασκευής στα Κυριακασέλλια (Curuni – Donati 1987, 6), και εντάσσεται στην οικοδομική δραστηριότητα της παλαιοχριστιανικής περιόδου στις παραλιακές πόλεις στα νότια των Λευκών Ορέων (Λασιθιωτάκης 1970, 383). Η βασιλική της Αγίας Ρουμέλης είχε σύντομη διάρκεια ζωής, καθώς θα πρέπει να κτίστηκε τον 6ο αιώνα, ενδεχομένως να αναμορφώθηκε στη συνέχεια, και να εγκαταλείφθηκε μετά τα μέσα του 7ου αιώνα, την εποχή της αραβικής επέκτασης στη Μεσόγειο. Κατά τη διάρκεια της δεύτερης βυζαντινής περιόδου δεν δέχθηκε επεμβάσεις.

Στην τρίτη περίοδο της οικοδομικής ιστορίας του μνημείου, κατά τη διάρκεια της βενετοκρατίας, κτίστηκε στη θέση του ιερού της ερειπωμένης βασιλικής ένας μονόχωρος καμαροσκεπής ναός (εικ. 2, 17). Η ιδιότυπη πεπλατυσμένη κάτοψή του οφείλεται στην προσαρμογή του στο προϋφιστάμενο κτήριο. Άλλη μια ιδιοτυπία είναι η διαμόρφωση παραστάδων στις γωνίες, οι οποίες φέρουν αψιδώματα στα ανατολικά και τα δυτικά. Η ιδιοτυπία αυτή επίσης οφείλεται πιθανώς στην προϋπάρχουσα κατασκευή, στην οποία πρέπει να ανήκει το ανατολικό αψίδωμα, το οποίο επανέλαβαν οι κατασκευαστές του ναού της βενετοκρατίας. Στα νότια του μονόχωρου ναού βρίσκεται προσκολλημένο αρκοσόλιο με οξυκόρυφο τόξο και κοιλότητες για τρία εντοιχισμένα πινάκια.

Εικ. 17. Εγκάρσιες τομές.

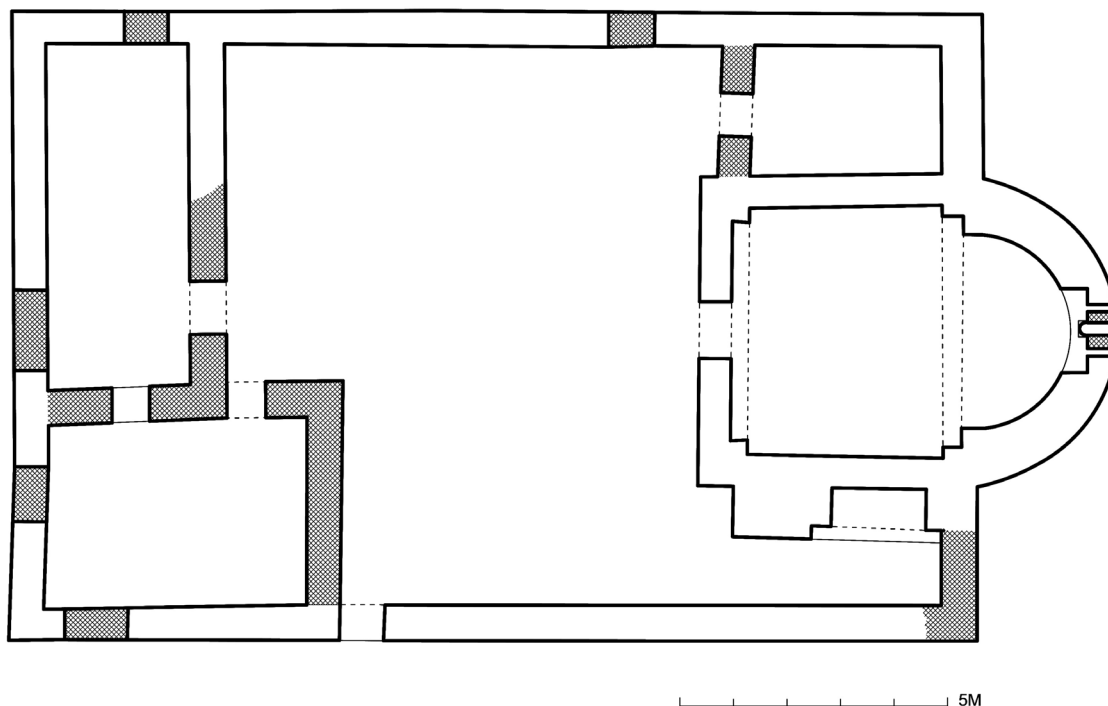
Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού διατηρείται αποσπασματικά, με ζημιές από πυρκαγιά (Ανδριανάκης 2008, 83). Ο μικρός ναός έχει χρονολογηθεί στον 15ο αιώνα.

Στην τέταρτη περίοδο ανήκει η ανέγερση τριών κτισμάτων εντός της βασιλικής. Στα βόρεια του μονόχωρου ναού βρίσκεται διώροφο δωματωσκέπαστο κτίσμα. Ένα ακόμα επίμηκες κτίσμα βρίσκεται στη βορειοδυτική γωνία της βασιλικής και έχει ενσωματώσει τμήματα τοίχων του νάρθηκα. Ήταν διώροφο, με ξύλινο μεσοπάτωμα. Στη φωτογραφία του Gerola διακρίνεται ο τοίχος του ορόφου καθώς και οι δοκοθήκες του μεσοπατώματος. Η πρόσβαση στο ισόγειο γίνεται από τα ανατολικά. Ένα παράθυρο ανοίγεται στο μέσον του νότιου τοίχου. Στο εσωτερικό διατηρείται μικρή εστία μαγειρέματος.

Το τρίτο κτίσμα βρισκόταν στη νοτιοδυτική γωνία και έχει σχεδόν πλήρως καταρρεύσει. Διατηρούνται αποσπασματικά κατάλοιπα της βορειοανατολικής γωνίας του, καθώς και ενδείξεις της πάλκτωσης των τοίχων του στον νότιο τοίχο του ναού και στον ανατολικό τοίχο του προσκτίσματος που περιγράφηκε αμέσως παραπάνω. Η είσοδος του βρισκόταν στη βόρεια πλευρά και διατηρείται αποσπασματικά. Το κτίσμα είχε ήδη καταρρεύσει στις αρχές του 20ού αιώνα, όταν επισκέφθηκε τον ναό ο Gerola, ο οποίος αποτύπωσε τα κατάλοιπά του.

Τα τρία μεταγενέστερα κτίσματα έχουν κτιστεί με αμελέστερη λιθοδομή από τη βασιλική. Και σε αυτά όμως γίνεται χρήση λαξευτών λίθων. Το αρμολόγημα ήταν αμελές, με άφθονο κονίαμα, που κάλυπτε το μεγαλύτερο μέρος της όψης και φέρει σημάδια βιαστικής εργασίας με το μυστρί. Κατά τόπους διατηρούνται εσωτερικά επιχρίσματα.

Τα νεότερα κτίσματα διαμορφώνουν μαζί με τους τοίχους της βασιλικής έναν μικρό οχυρωματικό περίβολο, καθώς κατά την ανέγερσή τους ανοίγματα, αλλά και κενά που είχαν

Εικ. 18. Κάτοψη του συγκροτήματος με τα τμήματα που τοιχίστηκαν κατά τον 19ο αιώνα.

δημιουργηθεί σε τμήματα που είχαν καταρρεύσει, τοιχίστηκαν (εικ. 18). Η κατασκευή φανερώνει περίοδο ανασφάλειας και θα μπορούσε να συσχετιστεί με την επανάσταση του 1866, εποχή σφοδρών συγκρούσεων στην περιοχή (Dalidakis – Trudgill 2014, 234-37).

Οι τέσσερις περίοδοι στις οποίες ανήκουν τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Παναγίας της Αγίας Ρουμέλης συμπίπτουν με τις περιόδους ακμής της απομονωμένης αυτής γωνιάς της Κρήτης: Η αρχαιότητα, με την ακμή της αρχαίας Τάρρας, η παλαιοχριστιανική περίοδος, η βενετοκρατία και η όψιμη τουρκοκρατία. Το πέρασμα από τη μια περίοδο στην άλλη σηματοδοτείται από καταστροφές, όπως ο σεισμός του 365, ραγδαία παρακμή όπως αυτή που επέβαλε η αραβική επιθετικότητα στη νότια ακτή του νησιού, ή βίαια γεγονότα όπως η επανάσταση του 1866. Η επιμονή για την εκ νέου ανέγερση στην ίδια θέση και πρακτικά με το ίδιο υλικό, επισημαίνει ενδεχομένως την ιερότητα που διατηρεί ο χώρος από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες μας αλλά, ακόμη περισσότερο, τη σημασία της οικονομίας των πόρων στην αρχιτεκτονική παραγωγή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Μιχάλης Ανδριανάκης (2008), «Από την Παλαιοχριστιανική Εποχή μέχρι και την Ενετοκρατία», Χαρά Καργιολάκη (επιμ.), *Το φαράγγι της Σαμαριάς. Καταφύγιο ζωής, ορμητήριο ελευθερίας*, Χανιά, 82-83.
- Spiridone Alessandro Curuni – Lucilla Donati (1987), *Creta Bizantina. Rilievi e note critiche su ventisei edifici di culto in relazione all'opera di Giuseppe Gerola*, Ρώμη, Felici.

- George K. Dalidakis – Peter Trudgill (2014), *Sfakia. A history of the region in its Cretan context*, Ηράκλειο, Μύστις.
- Giuseppe Gerola (1905-1932), *Monumenti Veneti nell' isola di Creta. Ricerche e descrizione fatte dal dottor Giuseppe Gerola per incarico del R. Istituto*, τ. I-IV, Βενετία.
- Κωνσταντίνος Λασσιθιωτάκης (1970), «Εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης – Ε' Επαρχία Σελίνου», *Κρητικά Χρονικά*, ΚΒ'.1 (1970), 347-388.
- Κωνσταντίνος Λασσιθιωτάκης (1971), «Εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης – Ε' Επαρχία Σφακίων», *Κρητικά Χρονικά*, ΚΓ'.1 (1971), 95-122.
- Στυλιανός Πελεκανίδης – Παναγιώτα Ατζακά (1974), *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη, ΚΒΕ.
- Κατερίνα Τζανακάκη (2008), «Η αρχαία Τάρρα (Αγία Ρουμέλη)», Έμμου Παπαβασιλείου – Χαρά Καργιολάκη – Αθανασία Ζώτου – Αργυρώ Χανιωτάκη-Σμυρλάκη (επιμ.), *Το φαράγγι της Σαμαριάς. Καταφύγιο ζωής, ορμητήριο ελευθερίας*, Χανιά, 74-79.
- Gladis Davidson Weinberg (1960), "Excavations at Tarrha, 1959", *Hesperia*, 29 (1960), 90-18, Pl. 28-35.